

kirkelige og konciliære strømninger i slutningen af 1300-tallet og begyndelsen af 1400-tallet, en væsentlig udvikling, der som bekendt sætter sig tyde-

lige spor også i Norden. Hele dette tema er efter min mening oplagt som emne for fortsat fællesnordisk samarbejde.

Klingenberg's »havedagbog« – forsvundet og genkommet

Af John T. Lauridsen

Siden 1667 har det været kendt for den læsende offentlighed, at generalpostmester, admiralitetsråd, købmand m.m. Poul Klingenberg nærrede en levende interesse for havevæsen og botanik. Nævnte år skrev nemlig dansk botaniks førstemand Simon Paulli i *Quadripartitum botanicum de simplicium medicamentorum facultatibus*, at Klingenberg var så lærd på det område som en, der havde studeret det hele sit liv, og roste hans have i Hamborg for dens sjældne planter. Paulli berettede videre, at der i Klingenberg's have i Hamborg var en slags små amerikanske ærter, kaldet »Pisum de gratia«, som af én ært skulle have givet 324 stykker igen.¹ Det fik den norske præst Jacob Kirsebom ved Christiansands stift til kort efter at bestille nogle af samme slags, og han fandt derved ud af, at den hamborgske have kun var halvt så frugtbar som hans norske, da en ært dér gav 610 andre ærter fra sig. Dette kunne Thomas Bartholin meddele i *Acta med. & Philos. Hafn.*, 1, 1671-72. Da Petrus Kylling i 1688 udsendte sin *Viridarium Danicum*, fandt han anledning til at omtale, at Klingenberg havde en have i København.²

Herefter blev det ved gentagelsen af de samme oplysninger i knapt 100 år. Således hos Erik Pontoppidan i bind 1 af *Det første Forsøg på Norges naturlige*

Historie, 1752, der naturligvis medtog præsten Kirseboms for Norge glørværdige oplysning om ærternes formering i Christiansand.³ Lægen og botanikeren Christen Friis Rottbøll holdt en del år senere en forelæsning i Videnskabernes Selskab i København, der blev trykt i selskabets skriftserie 1770 under titlen: »Afhandling om en Deel enten gandske nye eller vel forhen bekiendte, men dog for os rare Planter, som i Island og Grønland ere fundne tilligemed en kort Indledning om Urtelærens Tilstand i Danmark«. I den korte indledning fandt Klingenberg's haver en omtale byggende dels på Paulli 1667 og Pontoppidan 1752, dels på mundtlige oplysninger fra baron Wedel Jarlsberg modtaget gennem konferentsråd Hielmstjerne.

Det oplyses af Rottbøll med sidstnævnte som kilde, at Klingenberg først havde anlagt en have i Hamborg, »med siden forflyttede til sin Gaard Høyeris i Tye udi i Jylland, hvor han ved sin Fliid og anvendte Omkostninger bragte den saa vidt, at han ikke allene dyrkede mangfoldige rare uden- og indenlandske Væxter; men og desuden frembragte mange Slags Frugter hos sig, som fordi de vare ubekiendte, bleve som rare Foræringer fra Jylland sendte til Frankrige og andre fraliggende Steder. Den Dagbog, som han ved denne sin sidste

Have holdt over dens Tilvæxt og Afgrøde, og som indeholdte disse artige Efterretninger, har Hans Excellence Hr. Geheime-Raad og Baron af Wedel Jarlsberg eyet, men samme er siden ved Laan bortkommet«. ⁴

Senere forfattere og historikere nåede ikke videre end dette, heller ikke M. Birkeland og Fr. Olsen, da de i 1880'erne begyndte udnyttelsen af Klingenberg's arkiv på Jarlsberg, nær Tønsberg i Norge. Blandt dokumenterne var havebogen ikke. ⁵

Selv foretog jeg 100 år senere en tur til arkivet på Jarlsberg, men for så vidt angik havebogen, var det forgæves. Da jeg senere skrev om Poul Klingenberg's og hele Marselis-konsortiets haveinteresse, kunne jeg derfor kun omtale, men ikke gøre brug af havebogen. Det blev til gengæld påvist, at hvor end konsortiets repræsentanter slog sig ned, anlagde de haveanlæg og indkøbte eksotiske vækster. Det være sig nær Amsterdam, i Oslo, Wandsbeck, Ottosen, Moskva, Højris og København. ⁶

Næppe var imidlertid min afhandling udkommet, før jeg erfarede, at havedagbogen var genfundet og befandt sig på Rigsarkivet. Den havde været skjult i familien Reventlows familiearkiv (bestående af 106 pk. + 6 m). ⁷ Hvordan den er havnet der, er ikke udredet. Finderen var Ole Willumsen Krogh, der lod sin viden gå videre til hortonom, ph.d. Annie Christensen, som besluttede sig for at foranstalte en udgivelse. Den forelå i 1997: *The Klingenberg Garden Day-Book 1659-1722*, 291 s., ill. Den originale havedagsbogs 100 sider og mere ydmyge format 15x18 cm er her omsat til en statelig foliant gennem støtte fra Carlsbergfondet.

Udgiveren har – naturligvis – forsynet havedagbogen med en introduktion med oplysninger om Klingenberg, nogle af Klingenberg's haver og kommentarer til selve dagbogsteksten, og sidst-

nævnte er bragt på både engelsk og tysk. Dagbogen er ført på tysk, men dette sprog har ikke været internationalt nok for udgiveren, så originalteksten betegnes kun som »The Transcript« og anbringes sidst i bogen (s. 233-281), mens oversættelsen »The Day-Book« følger efter introduktionen (s. 49-117). Kommentarerne er knyttet til oversættelsen, og vil man arbejde med den tyske tekst, må man slå tilbage og læse kommentarerne til den engelske oversættelse. Denne disposition må siges at være en tvivlsom udgivelsesmæssig fornyelse, hvis ikke også en unødvendig meromkostning ved publiceringen. Det kan ikke forholde sig således, at fagfolk på dette specielle område skal have tysksprogede originaltekster serveret på engelsk for at beskæftige sig med dem.

Dagbogen består af indførsler for årene 1659-63 og 1687-1722. For årene 1687-89 fremgår det af dagbogen selv, at der er ført på godset Hanerau i Holsten, og fra oktober 1689 til 1722 på godset Højris på Mors. Endvidere står det klart, at dagbogen til 1690 er ført af den ovennævnte Poul Klingenberg og fra nævnte år af hans søn af samme navn. Poul Klingenberg den ældre døde 1690 og sønnen 1722. De har begge beskæftiget sig med haven til det sidste.

Tilbage står at placere dagbogsindførslerne for tiden 1659 til 1663. Hvor blev de foretaget? Det står ikke direkte i dagbogen. Her kunne de ovenfor omtalte samtidige botanikere måske have ledt udgiveren på sporet, men hun har i stedet valgt at gå sine egne veje. Hun når til den konklusion, at dagbogen for de første år også er ført på Hanerau. Her er der imidlertid det problem, at Poul Klingenberg først købte godset i juli 1664. Godset tilhørte i den periode, hvor Klingenberg skulle have foretaget de første indførsler i dagbogen, den danske krone. Denne forhindring overvinde udgiveren ved at konstruere en af

kronen foretaget pantsættelse til Klingenberg.

Fremstillingen er følgende: »The castle stood empty after the flight of the chief administrative officer and the country clerk in 1657. It was extremely sensible of Paul Klingenberg the elder to take possession of the property. By his personal presence he was able to protect the security for the money owed to him. The Brandenburgers had a rather special reason for leaving Paul Klingenberg the elder's residence in peace. It was Paul Klingenberg the elder who looked after the supplies for the auxiliary troops. Hanerau's location had been useful in connection with his work with the distribution of supplies to the troops« (s. 31).

Denne fremstilling har den historiske kerne, at Klingenberg gennem sin medvirken i Berns & Marselis' handelshus var med til at finansiere tropperne i Holsten. Det var det øvrige Marselis-konsortium og Henrik Müller også. Der er imidlertid ingen dokumenterede efterretninger om, at Klingenberg som »extremely sensible« tog den danske kronens ejendom i besiddelse og administrerede penge derfra. Mere herom nedenfor.

Udgiverens andet argument for Hanerau som hjemsted for optegnelserne er hentet fra »a much later statement« fra en præst, der bekræfter, at Klingenberg allerede levede på Hanerau i 1658. Kilden er LAS, Abt. 129, 1, no. 551, hvilket ikke giver mulighed for på det foreliggende grundlag at vurdere dens værdi. Måske er det heller ikke nødvendigt at ulejlig sig med en henvendelse til arkivet på Gottorp for at undersøge, om præstens beretning er 20 eller 40 år senere. Udgiveren mener, at præstens udsagn »shows«, at Klingenberg var på Hanerau, da svenskerne brød freden i august 1658. »The entries in the day-book show that he had begun work at Hanerau in 1658 or in the spring of

1659 at the latest« (s. 33, gentaget s. 205). Her er en simpel ringslutning. Det, der skal påvises, inddrages som argument.

Efter disse argumenter og formodninger følger konklusionen, at »Everything suggests ...« og »There is every possible reason to suppose that Paul Klingenberg the elder was living at Hanerau when he began his day book on 29 July 1659« (s. 33).

Yderligere et argument kunne være taget i anvendelse for at undersøgte udgiverens påstand om, at Hanerau er udgangspunktet for havebogen 1659-63, nemlig at sønnen Poul Klingenberg skulle være født der i 1659. Den oplysning står på hans sarkofag i Ljorslev Kirke 1723. Det har imidlertid ikke kunnet bekræftes af tidligere kilder, heller ikke Poul Klingenberg d.æ.'s selvbiografiske optegnelser, som blot anfører sønnen som født i 1659 og døbt i Hamborg.⁸ Her kan være tale om en fejlhuskning to generationer senere, og i hvert fald var det i tiden finere at være født på Hanerau end i Hamborg for en standsperson. Det kan have spillet ind. Imidlertid vil Klingenberg d.y.'s fødsel på Hanerau i sig selv ikke være nok til at bevise, at det var der, Poul Klingenberg førte havedagbog.

Godset Haneraus historie er ikke ubeskrevet. Senest har Hans Wilhelm Schwarz med dissertationen *Amt und Gut Hanerau von den Anfängen bis 1664*, Neumünster 1977 leveret en gennemdokumenteret videnskabelig fremstilling.⁹ Værket er udgiveren bekendt, men Schwarz ikke har nogen som helst omtale af Klingenberg i forbindelse med Hanerau før købet i 1664.¹⁰ At Schwarzs kildestudier i bl.a. godsarkivet ikke har ført til afdækningen af Haneraus pantsættelse til Klingenberg, har ikke bragt udgiveren i tvivl. Den tvivl havde været på sin plads i betragtning af de spinkle indicier, udgiveren selv kom-

mer med. Derimod har hun konstrueret en forklaring på, at pantsættelsen ikke kan dokumenteres. Hun skriver, at Poul Klingenberg »was not to receive income from Hanerau, because the interest was continually added to the debt« (s. 31). Skulle det være tilfældet, så er det i forhold til de af mig foretagne undersøgelser undtagelsen, der bekræfter reglen gældende for de andre pantsatte godser, f.eks. for Hannibal Sehesteds afståede norske godser. Går vi imidlertid et øjeblik som eksperiment ind på udgiverens hypotese, så skulle det til gengæld være muligt at finde frem til de regnskaber, hvor disse renter løber på.

Mine egne undersøgelser af Marselis-konsortiets og Poul Klingenbergs forretningsvirksomhed har ikke ført til påvisningen af en pantsættelse af Hanerau til Berns & Marselis eller Klingenberg alene.¹¹ Der foreligger intet i det bevarede omfattende afregningsmateriale om, at en sådan pantsættelse har fundet sted. Marselis-konsortiet fik adskillige godser i pant under svenskekrigene, og der blev gjort behørigt regnskab for indtægter og udgifter for disse efter 1660. Praksis ved gældsafviklingen var den, at panthaverne i de fleste tilfælde fik det modtagne pant til ejendom, i nogle tilfælde med en klausul om kongelig tilbagekøbsret. Hvis Klingenberg havde haft Hanerau i pant før 1664, ville der som for de øvrige godsudlæg foreligge et regnskab for panteperioden. Det gør der imidlertid ikke. Dette kunne så formodes bortkommet. Herimod taler den kendsgerning, at vi er velunderrettet om omstændighederne ved Poul Klingenbergs overtagelse af Hanerau, herunder hvordan overtagelsen blev finansieret. Det sidste er det vigtigste. Ikke mindst i forhold til den af udgiveren ovenfor citerede hypotese.

Igennem de bevarede afregninger kan vi følge *alle* de poster, der indgik i slutafregningen for bl.a. Hanerau, og som

blev opstillet i Kongens Skatkammer med følgende debit og kredit 1. august 1664:²

Debit

Hanerau	100.000 rdl.
Dueholm Kloster	48.770 rdl.
Mariager Kloster	131.741 rdl.
Spred: gods ved Hald	10.375 rdl.
Resterer til betaling	<u>11.519 rdl.</u>
Sum	302.406 rdl.

Kredit

Efter revideret beregning	249.182 rdl.
1000 centner krudt	20.000 rdl.
Til Hannibal Sehested	29.224 rdl.
Til Simon Paulli	2.000 rdl.
Andet	<u>2.000 rdl.</u>
Sum	302.406 rdl.

Den reviderede beregning på kreditsiden på 249.182 rdl. går tilbage til 28. juli 1664 og bestod bl.a. af et tidligere tilgodehavende på 137.313 rdl., som kan føres tilbage til ældre afregninger.¹³ Dertil talrige rentetilskrivninger og kontante udbetalinger til forskellige personer. Det var det typiske ved kronens godsafståelser, at kreditorernes ophobede tilgodehavende for år, hvis ikke tiår, tilbage blev samlet. En hale af ældre afregninger var bilag til den endelige afregning. Således også for Hanerau og det øvrige ovenfor omtalte gods.

Pointen er, at der ikke i hverken den endelige eller de ældre afregninger indgår noget regnskab for Hanerau i den postulerede panteperiode, som ved de andre godsudlæggelser, hvor pantsat krongods blev overladt kreditorerne til ejendom. Heller ikke knyttes rentetilskrivninger til godset, der overhovedet ikke bliver nævnt før juli 1664. Klingenberg havde nemlig ikke haft Hanerau i pant.

Hvis Klingenberg havde investeret i haveanlæg, orangerie og alskens planter, buske og træer ved Hanerau fra

1658, og selv havde slået sig ned der med familien, må han også have været stærkt interesseret i at overtage godset til ejendom. Det er klart. Det kunne han imidlertid langt fra være sikker på på det tidspunkt – 1659 –, da han angiveligt skulle have begyndt investeringerne og arbejdet med haven. Det var ingen gratis interesse. Ville han udfolde den på lånt tid på kronens ejendom i krigstid, hvor han ikke vidste, hvad fremtiden ville bringe? Næppe. I øvrigt er det bemærkelsesværdigt, at der ikke skulle foreligge en kongelig bemyndigelse, i fald Klingenberg havde haft ret til at bebo godset og udnytte det som brugeligt pant. Der var tale om en meget betydelig ejendom, som alene købesummen fortæller. Kgl. pantebreve i den størrelsesorden havde det ikke med at forsvinde.

Desværre er Poul Klingenbergs breve så ufuldstændigt og tilfældigt bevaret, at det ikke på grundlag af dem alene lader sig gøre at afvise udgiverens pantsættelsesteori fuldstændigt, men i hvert fald er der ikke i de eksisterende breve og afregninger fundet et eneste eksempel på en datering fra Hanerau før juli 1664. Hvad afregningerne angår, kan man mene, at det var tale om forretningspapirer. Dermed var det forklarlige, at de alle blev dateret i handelshusets hovedsæde i Hamborg. Det gælder imidlertid også Poul Klingenbergs øvrige kendte korrespondance, når han da ikke var på rejse. Når udgiveren vil have Klingenberg til at slå sig ned på Hanerau i 1658 eller »i det mindste i foråret 1659«, så kan det f.eks. dårligt hænge sammen med, at hele hans korrespondance med Ditlev Ahlefeldt fra februar til juli 1659 er dateret i Hamborg.¹⁴ Engang imellem må han da have sat pennen til brevpapiret på Hanerau, hvis han ikke pendlede mellem Hanerau og Hamborg hele tiden (sic).

I 1664 blev Hanerau udlagt til brød-

rene de Lima som betaling for deres tilgodehavende hos den danske krone. De vægrede sig ved at overtage godset og fik Poul Klingenberg *overtalt* til at modtage det i stedet for, mens de fik godset Hald ved Viborg til gengæld. Denne oplysning står at læse allerede hos Jeppe Aakjær i biografien af St. St. Blicher og er siden gentaget af mig selv.¹⁵ Denne manglende forudgående interesse for Hanerau fra Klingenbergers side støtter ikke udgiverens påstand. I stedet er den et af mange vidnesbyrd om, at udgiveren er gået uden om direkte at anvende den relevante videnskabelige litteratur.

Som om dette ikke er nok, så giver hoveddagbogen for årene 1659-63 også indirekte – hvis ikke direkte – vidnesbyrd om, hvor den er blevet til. Som indledning til året 1660 er der følgende indførsel: »der frost hatt continuirt bis zu Ende des Monats January in welcher Zeit die alster Immerhin geschlossen gewesen. die kelte ist jedoch mittelmässig und ertreglich gewesen. Im pomeratzen hause ist nur mit einen ofen eingehitzt wordn, und zwar teglich nur zwey mahl nemblich des Morgns und abends hatt sich sonstn woll gehalten das es nicht drin gefrosen« (s. 238).

»die alster« er søen Alster i Hamborg (jf. udgaven s. 124 n. 1). I januar-februar 1662 beretter dagbogen igen om isforholdene på søen og desuden om et brud på Billwärder-diget [bilwerder deich] (s. 248). Det var et Hamborgdige.¹⁶ Hvis dagbogsoptegnelsen skulle være foretaget på Hanerau, hvorfor skulle Klingenberg så henvise til en frossen sø i Hamborg for at fortælle om klimaet på godset? Der var voldgrave og vandhuller nok i nabolaget. Eller beskæftige sig med digebrud i Hamborg? Som det også fremgår af det kort, udgiveren publicerer side 14, var der langt fra Hanerau til Hamborg, så langt at det er meningsløst at jævnføre klimaet de to

steder. Det har Klingenberg heller ikke gjort. Han var i Hamborg, da han skrev de pågældende optegnelser. Der havde de pågældende forhold interesse for ham. Der havde han nemlig sin første have.

Hermed er jeg tilbage ved udgangspunktet, Simon Paullis berømmelse af Klingeborgs have i Hamborg i 1667. På det tidspunkt var det den have, Klingenberg var kendt for. Her foretog han sine første havedagbogsoptegnelser 1659-63. Efter købet af Hanerau anlagde han også et større haveanlæg her, men det er de første års optegnelser uvedkommende. Haven ved Hanerau var ikke berømmet, da Paulli skrev. Hvor nært Klingeborgs bekendtskab med Paulli var, fremgår bl.a. af, som det fremgår ovenfor, at der var udvekslet den betydelige sum af 2.000 rdl. mellem dem. Der var også i øvrigt forbindelse mellem familierne Paulli og Klingenberg,¹⁷ hvorfor der ingen grund er til at antage, at Paullis oplysninger blev meddelt på anden hånd.

De sene oplysninger bragt i trykken af Rottbøll godt et århundrede efter, står heller ikke i et dårligt forhold til den virkelighed, optegnelserne afspejler. Klingenberg havde begyndt sine optegnelser i Hamborg, og de var videreført på Højris, selv om de ganske enkelte år der imellem var ført på Hanerau. At dette blev oversprunget i den mundtlige overlevering så længe efter, turde være forståeligt og forklarligt. Det havde kun drejet sig om så få år, og det var efterhånden blevet sværere at skelne mellem, endsiges huske, at der var tale om to og ikke en Klingenberg. Konklusion: Heller ikke overleveringen støtter udgiverens påstand.

Man kan blandt meget andet stille det spørgsmål, hvorfor udgiveren ikke har søgt nærmere oplysninger om Klingeborgs have i Hamborg. Der bruges i introduktionen mange sider på Hanerau

og ganske få på Højris (s. 34-37; heraf er de to sider endda illustrationer). Sidstnævnte sted er dog udgangspunkt for de allerfleste af optegnelserne. Først i de senere haveafsnit s. 205-222 rådes der til en vis grad bod på dette, men stadig dominerer Hanerau (s. 205-214).¹⁸ Kunne der ikke være søgt til Højris' godsarkiv?¹⁹ Hvorfor denne disponering? Det hænger måske bl.a. sammen med, at udgiveren ikke har foretaget mere systematiske kildestudier. Dele af den trykte litteratur har været styrende, og der er skrevet meget mere om Hanerau end om Højris. Hamborg er ladet helt ude af betragtning, da udgiveren ikke har gjort noget for at efterprøve eller falsificere sin pantsættelsesteori, men har været så forelsket i den, at alternativer ikke er blevet søgt. I det mindste for den samlede forståelse af Klingeborgs haveinteresse burde der være gjort mere ud af haverne i både Hamborg og København. Petrus Kyllings ovennævnte værk er ikke inddraget i introduktionen.

Det har været svært at finde et mønster i kildebennyttelsen. Hvilke spørgsmål har styret den? Pantsættelsesteorien er ikke søgt efterprøvet i regnskabsmateriale, men samtidig får vi overflødige henvisninger til originalt kildemateriale, dansk som tysk, i forbindelse med forhold, som forlængst er afdækket i den eksisterende forskning. Blot krediteres de pågældende værker kun undtagelsesvis for det, og hvor det sker, er der tale om kildehenvisninger af en karakter, som man ikke ville forvente at finde i en videnskabelig kildeudgivelse. De er yderst summariske. Der kan f. eks. stå »Harris« (s. 118f.), »Gloy« (s. 33), »Schwarz« (s. 25), »Christian IV's letters« (s. 31), »Olearius« (s. 41), »RA 216.153, p. 131« (s. 30). I litteraturlisten kan man så få opklaret, hvad »Harris« m.fl. står for med titel og et trykår, men sidetal hører alligevel til blandt minimumskravene ved videnskabelig ud-

givervirksomhed. Christian IV's breve er i otte store bind og på adskillige tusinde sider. Her overlades det læseren selv at finde ud af, i hvilket bind og på hvilken side oplysningen om A.B. Berns overtagelse af Wandsbeck står. Udgiverens tekst er ingen hjælp dertil. De utilstrækkelige henvisninger til arkivfunds, som i det nævnte eksempel, hvor man selv skal regne ud, at det drejer sig om Rentekammerarkivet, er symptomatisk. Brugen af det videnskabelige apparat er ganske enkelt dilettantisk.

Der er ingen samlet oversigt over de arkivfunds, der er benyttet. Den er tilføjet her som bilag. Det drejer sig om nogle kopibøger, og så har bestallingerne haft udgiverens særlige interesse, mens afregningerne kun lige er strejft.

I enkelte tilfælde stiller udgiveren spørgsmål til stoffet, hvor hun nævner, at hun ikke har været i stand til at finde et svar. Det gælder således spørgsmålet, om Klingenberg d.æ. læste engelsk og fransk. Da hun angiveligt selv har betjent sig af Klingenberg's arkiv på Jarlsberg (i form af kopien på Rigsarkivet), så ville hun deri have kunnet konstatere, at en del af brevvekslingen om tontinen (en plan for et livsforsikringsselskab) førtes på fransk. På sine diplomatiske missioner betjente Klingenberg sig også af fransk. Til gengæld giver udgiveren den fuldstændige meningsløse oplysning, at Klingenberg »certainly read Dutch and German« (s. 20).²⁰

Udgiveren har haft det problem, at Klingenberg d.æ. betjente sig af forkortelser, når han opgav priser på indkøbte ting til haven. »In order to get some clarification I had to look through contemporary accounts to see how the names of monetary units were usually abbreviated in manuscripts. No other accounts in the hand of Paul Klingenberg the elder have been preserved. Therefore it is not possible to make a comparison« (s. 18).

Der findes talrige regnskaber bevaret blandt Rentekammerets afregninger med Klingenberg's d.æ.'s hånd. Blot vil en sammenligning med dem være uden relevans. Der blev alt overvejende regnet i rigsdaler, hvorfor problemet med forkortelser af fremmede møntsorter må søges løst ved hjælp af speciallitteraturen derom.²¹

Hvad der er skrevet om Poul Klingenberg i den eksisterende forskning, henvises der praktisk talt ikke til.²² Det kunne begrundes med, at der ikke er skrevet ret meget om Klingenberg's haveinteresse. Da udgiveren imidlertid selv kommer ind på en del andre forhold vedrørende familien Klingenberg, forekommer denne tilbageholdenhed iøjnefaldende. Især da en del oplysninger kun kan være hentet herfra, selv om kildehenvisninger ikke gives. Det er ikke at hjælpe den læser, der vil beskæftige sig med udgaven af havedagbogen, og det er egentligt en udgivers opgave at gøre det. Der burde have været en faglig konsulent på denne udgivelse, der kunne have vejledt om basale udgivelsesprincipper.

For at illustrere udgiverens fremgangsmåde skal gives et par karakteristiske eksempler. Poul Klingenberg d.æ. blev 16. juli 1653 udnævnt til generalpostmester. Det er en banal oplysning, som kan slås efter i ethvert biografisk opslagsværk. Bestallingen er trykt flere gange, og den bliver naturligvis udførligt behandlet i Otto Madsens bog om det danske postvæsen fra 1991.²³ Der ville altså være mange relevante henvisningsmuligheder i den trykte litteratur, hvis en henvisning overhovedet var nødvendig. Udgiveren vælger imidlertid den fremgangsmåde at henvise til Rigsarkivets pergamentssamling (s. 38), mens Madsens bog ikke anvendes noget sted. Den 24. juli 1703 omtaler Poul Klingenberg d.y. en Nikolai Helt, som har sendt melonfrø (s. 269). I noten her-

til henvises til en person af det navn i rentemesterregnskabet 1655, som i 1662 er blevet viceadmiral med henvisning til RA 212.83. Det skrives derpå: »Wether or not it was he who supplied these melon seeds cannot be established« (s. 139 n. 17). I stedet for at bruge den lettilgængelige håndbogslitteratur begiver udgiveren sig ud i henvisninger til utrykt kildestof uden at bidrage med noget nyt, og hvad værre er, i dette tilfælde heller ikke relevant. Et opslag i *Dansk biografisk Lexikon*s 1. udgave under Helt, ville have fortalt hende, at admiral Helt døde i 1667. Skulle han have leveret frøene, skulle det have været mere end 35 år tidligere!²⁴ Udgi-verens »detailed examination of the archives of Christian IV and Frederik III« (s. 25) giver nedslående få resultater, når det gælder realkommentarer til hovedkilden, dagbogsoptegnelserne.²⁵

Selv har jeg udgivet Klingenberg's personalhistoriske optegnelser, en udgivelse som er forfatteren bekendt, og dog vælger hun kun at henvise til Jarlsberg-arkivet, hvor hun bruger dem. I andre tilfælde udelades henvisninger helt, hvis ikke udgiveren har kunnet finde en utrykt kilde til formålet. Således hvor det fortælles, at Poul Klingenberg i 1668 fik bopæl på Østergade i København, og at »This was an extremely long and narrow plot of ground« (s. 39, gentaget s. 132 n. 8!).²⁶ Denne oplysning med en gengivelse af grundstykket med havens placering blev publiceret i 1988, hvilket udgiveren ikke mener brugere af dagbogsudgaven har nødig at vide.²⁷

Det er et usympatisk træk, når en forsker ikke vil vedkende sig de skuldre, hun står på. Her er det konsekvent.

Den botaniske og havefaglige side af udgivelsen får kyndige på disse områder udtale sig om. Det er at håbe, at tyngden i disse modsvarer den historiske dels svagheder.

Afslutningsvis vil jeg i stedet komme ind på, hvad nyt dagbogen fortæller os om Poul Klingenberg d.æ. Sønnen er af mindre interesse, da det kun var faderens interesse og initiativ, der fik ham selv til at gå videre med optegnelserne.

Poul Klingenberg d.æ. begyndte dagbogen på et tidspunkt, hvor han var mere involveret i store forretninger end nogensinde. Tilmed kunne de føre til handelshusets ruin, hvis Danmark blev opslugt af Sverige. Handelshuset Berns & Marselis havde knyttet sin skæbne til Frederik 3.s. I den situation gav Klingenberg sig tid til at tænke på haveanlæg, indkøb af planter og de rette vækstbetingelser. Dagbogen blev dog ikke ført med større flid 1659-63, og den lange pause til 1687 begrundes han selv ved genoptagelsen med travlhed i den danske konges tjeneste. Imidlertid er det ikke kun omfanget af optegnelserne, der er af interesse, men også de bestræbelser, dagbogsoptegnelserne er udtryk for. Manden har brugt tid på at skrive rundt i Europa for at få sine vækster, og han har sat sig ind i tidens havelitteratur, som han givetvis tilmed har ejet nogle titler af selv. Fra anden side ved vi, at han var bogelsker.²⁸ Fra de andre medlemmer af Marselis-konsortiet modtog han talrige planter til sine haver. Der blev ikke kun udvekslet forretningsbreve og penge, men planter har hørt til forsendelserne lige så vel som bøger og andre luksusgoder. Planterne blev også gjort i penge. Priser blev indført i optegnelserne. Det var ikke, fordi der var tale om forretning med henblik på en fremtidig profit, men det lå så dybt i den kalkulerende mands adfærd, at disse oplysninger måtte med.

Der havde været haveinteresse i Marselis-konsortiet, længe før Klingenberg kunne drømme om at få sine egne haver. Haver på det plan, hvor de med deres udførelse og valget af planter skilte sig ud fra den jævne borgers livsnødvendi-

ge nyttehaver. Det var haven til pyd, adspredelse og forsødelse for øjne og gane. Det er givetvis den form for haveinteresse, Klingenberg direkte overtager fra sin principal Berns og viderefører, da han gennem det gunstige ægteskab med Berns yngste datter fik mulighed derfor.²⁹

Vi må ikke forestille os Klingenberg beskæftiget i haven selv. Det grove har han haft folk til. Haven er i stedet blevet overvåget lige så nøje som de øvrige forretninger, det var en investering, ikke så meget i penge, som i tid, og tid var også blevet en slags penge for den kalkulerende købmand. Derfor ville han også se til, at væksterne trivedes, der skulle føres bog over dem. Ikke så omhyggeligt som over obligationer og varer, men der skulle være et skriftligt udtryk for denne side af hans stræben. Han sørgede f.eks. for, at orangeriet blev brugt. Det blev sat op om efteråret, derind blev sat sarte planter, og han førte nøje kontrol med, hvor meget varme der skulle til, for at de kunne klare sig igennem vinteren. Om foråret blev orangeriet så taget ned igen.

Da han efter de mange års pause tog optegnelserne op igen, var det ikke kun den erfarne verdensmand, der vendte tilbage til en tidligere kær syssel, men også den erfarne havemand, der nu ikke alene havde ladet anlægge adskillige haver, men også havde set dem gro gennem en lang årrække. Som da han startede optegnelserne i 1659, var der i 1687 et stort pres på ham. Et for et var hans godser gledet ham af hænde, desuden postadministrationen, og kun skiftet med sønnen i 1685 havde reddet store værdier for familien, mens han selv var truet af personlig ruin. Den sikkerhed, han engang havde kunnet stille, var der ikke mere, og kreditorerne lod sig ikke længere besnakke. Hans breve indeholdt ikke længere store planer og projekter, og om han virkelig havde regnet med »in meinen hohen alter zu et-

was Ruehe kommen« i 1687 (hans egne ord s. 255f.), kan man have sin tvivl om. I hvert fald må han på det tidspunkt forlængst have kunnet se, hvor det bar hen for hans personlige økonomis vedkommende. Den ville ikke give ham ro.

Optegnelserne på Hanerau blev kun ført i to sæsoner. I den tredje, 1689, måtte han opgive Hanerau på grund af sin gæld. Han indskibede sig i oktober på et fartøj, der førte ham til Højris. Forud havde han ladet tage små træer og buske op og gjort dem gørlige til forsendelse til Højris. Hos sønnen skulle haveinteressen videreføres, uagtet at meldingerne om hans økonomiske ruin fulgte med. Han var konkurs, da han stævnedes ind i Limfjorden i oktober 1689. Nu skulle han til at spise nådsensbrød hos sønnen. Han tog fat på havearbejdet på Højris i februar 1690 og førte de knappe optegnelser frem til den 28. juli. Han fik et sidste forår og en sommer i sønnens have. Så tavshed. Den 11. oktober blev han begravet på Ljorslev kirkegård. Sønnen greb efter et par år pennen og førte faderens optegnelserne videre i 30 år.

Bilag: Benyttede utrykte kilder

Udgiveren meddeler hverken en fortegnelse over de benyttede utrykte kilder eller giver i tekst og noter så fyldige oplysninger om kilderne, at man kan se, hvilke det drejer sig om. For Rigsarkivets materiales vedkommende, er der her tilføjet de nødvendige oplysninger på grundlag af de trykte registraturer. For Schleswig-Holsteinische Landesarchiv på Gottorp, må interesserede gå til arkivets registraturer.

Rigsarkivet

Danske Kancelli

B 166 [1572-1660] Diverse originale kgl. bestallinger, bevillinger, og benådninger samt pas

B 183 1618-60 Bestallingsbøger 1-3

Rentekammeret

211.32 1660-67 Kopibog over kgl. missiver til rigsskatmesteren og Kammerkollegiet

211.33-36 1660-66 Bilag til kopibog over kgl. missiver til rigsskatmesteren og Kammerkollegiet [heraf 33 og 36]

212.36 1651-70 Ekstraktprotokol over udlagt jordegods i Danmark og Norge

212.83 1660-62 Tysk ekspeditionsprotokol

212.84 1661-62 Kgl. reskripter vedr. hertugdømmerne

215.2 1660-79 Originale kgl. åbne breve

215.5 1660-79 Kgl. missiver til embedsmænd i hertugdømmerne

216.115 1665-69 Memorialer

216.153 [ca. 1652-ca. 1670] Skatkammerets besoldingsbøger

216.199 Afregninger III Borgerlige civile [en afregning]

216.231 Afregninger VIII Indenlandske private [en afregning]

Tyske Kancellie Indenrigske Afdeling (TKIA)

A 44 1536-1670 Uregistrerede koncepter til bestallinger

A 47 1524-1668 Originale kgl. bestallinger

Hans Schacks personark (nr. 6262)

Rentemesterregnskab 1652/53, 1655

Pergamentssamlingen

Partikulærkammeret

Jarlsberg arkiv (kopi af Poul Klingenberg's papirer)

PK, drSA,25, LtrA [Benyttet s. 124 n. 4. Forkortelsen er ikke søgt opløst].

Schleswig-Holsteinische Landesarchiv, Gottorp (LAS)

Abt 7/187, bilag 24-26

Abt. 127, 21, FA, C, 52

Abt. 129, 1, no. 113, 114, 201, 239, 246, 551 (Gutsarchiv Hanerau)

Abt. 415, no. 718

Liber daticus 1675-85

1. Simon Paulli: *Quadripartitum botanicum de simplicium medicamentorum facultatibus*, 1667, s. 434.
2. Petrus Kylling: *Viridarium Danicum*, 1688, s. 84.
3. Erik Pontoppidan: *Det første Forsøg på Norges naturlige Historie*, 1752, 1, s. 171.
4. *Skrifter som udi det Kiøbenhavnske Selskab af Lærdoms og Videnskabs Elskere ere fremlagte og oplæste*, 10, 1770, s. 413.
5. M. Birkeland: »Det norske Postvæsen i dets Oprindelse og første Begyndelse«, *Smaaaskrifter tilegnede A.F. Krieger*, 1887; Fr. Olsen: *Det danske Postvæsen, dets Historie og Personer indtil dets Overtagelse af Staten 1711*, 1889.
6. John T. Lauridsen: *Marselis-konsortiet. En studie over forholdet mellem handelskapital og kongemagt i 1600-tallets Danmark*, 1987, s. 208-210.
7. Rigsarkivet, privatarkiv 6198, nr. 77 Diverse Sager 1660-.
8. John T. Lauridsen: »Poul Klingenberg's selvbiografiske optegnelser«, *Personalhistorisk Tidsskrift*, 1992, s. 226.
9. Hans Wilhelm Schwarz: *Amt und Gut Hanerau von den Anfängen bis 1664, Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins* 70, 1977.
10. Schwarz 1977, s. 188ff.
11. Poul Klingenberg var siden 1654 partner i Berns & Marselis' handelshus. En del af hans medgift ved ægteskab med en datter af huset indgik som part i forretningerne. Dette bliver nærmere dokumenteret i en kommende studie. Alle regnskaber for konsortiets og Henrik Müllers engagement i Holsten under krigen foreligger.
12. Rigsarkivet, Rtk. 216.258, Afregninger IX.8.XLVI; S. Nygård: Fortegnelse over kgl. resolutioner gennem Rentekammeret 1660-1719, no. 625, 1.8.1664.
13. For disse, se Rigsarkivet, Rtk. 216.257, Afregninger IX, 8, XLIV.
14. Schleswig-Holsteinische Landesarchiv, Gottorp: Abt. 127.7 Haseldorf Gutsarchiv. Det drejer sig om 12 breve skrevet med jævne mellemrum mellem 19. februar og 8. juli 1659.
15. Jeppe Aakjær: *St. St. Blichers Livs-Tra-*

- gedie, 2, 1903-04, s. 82; Lauridsen 1987, s. 252 n. 11; Rigsarkivet, Rtk. 216.262, Afregninger IX, 26 Duarte de Limas arvinger.
16. Udgiiveren gør sig i denne forbindelse anstrengelser for at finde en utrykt henvisning om digebruddene i 1662, hvor hun kunne have konsulteret f.eks. Jens Bircherods dagbøger for 20. februar (Chr. Molbech (udg.): *Uddrag af Biskob Jens Bircherods historisk-biografiske Dagbøger for Aarene 1658-1708*, 1846, s. 75) eller F.V. Mansa: *Bidrag til Folkesygdommenes og Sundhedspleiens Historie i Danmark*, 1873, s. 427. Sidstnævnte har tillige den interessante oplysning, at der den 12. august 1664 blev udstedt forbud mod adskillige havefrugters indførelse fra fremmede steder, da de var årsag til smitsomme sygdomme (s. 429), hvilket er et vidnesbyrd om, at der heri også kunne være en grund til at indføre planterne selv.
 17. P.M. Stolpe: *Dagspressen i Danmark*, 2, 1879, s. 210; Camillus Nyrop: *Bidrag til Den danske Boghandels Historie*, 1, 1870, s. 259; John T. Lauridsen: »En »Godfather« i København – indvandre-res etablering i København omkring 1660«, *Historiske meddelelser om København*, 1988, s. 21.
 18. Haven ved Hanerau 1659-63 beskrevet s. 205-211 er i forlængelse af ovenstående i stedet en beskrivelse af Klingenberg's have i Hamborg.
 19. Dele af arkivet går tilbage til 1576 (adkomstbreve, retssager), og dets oplysninger kan suppleres på anden vis gennem tingbøger, markbøger m.v. (Godsarkiv 112 i Landsarkivet for Nørrejylland).
 20. Det er allerede s. 17 oplyst, at både Klingenberg og søn skrev på tysk.
 21. Her bliver ikke taget stilling til hverken transskriptionens kvalitet eller oversættelsen.
 22. Derfor skal der heller ikke gås i rette med alle misforståelser og fejltolkninger, men blot fremhæves disse: S. 20 gøres Poul Klingenberg d.a. til førstegenerati-ons forretningsmand. Det var han ikke. S. 37 gøres Poul Klingenberg's ægteskab med en datter af hans principal Albert Baltser Berns til den eneste mulighed (»only possibility«) for at sikre handels-huset. Den påstand står for udgiiverens egen regning og har ikke hold i det til-gængelige materiale.
 23. *Et nyttigt og gavnligt Postværk. P&Ts hi-storie til 1711*, 1991.
 24. Registret rummer hverken Helt eller en lang række andre af de i noterne omtalte personer: f.eks. Hermann Iserberg (ikke Isenberg), Albrecht Heins (ikke Albert), Louis van der Wiele (ikke Weile) (s. 132), botanikeren Hendrich B. Olden-land (s. 147), mens andre er med. Op-tagelseskriterier efterlyses. – Udgiiveren kan heller ikke bestemme sig til, om den ene af udgivelsens hovedpersoner, Poul Klingenberg d.y., døde i 1722 eller 1723 (s. 17, 42). Det var i 1723. Leon-hard Marselis levede 1611-67, hvor ud-giiveren ikke kender dødsåret (s. 118 n. 3). Samme sted fortæller udgiiveren, at det ikke vides, hvor Selio Marselis boede i København, når han var i byen fra 1657. Det vides i hvert fald, at han bl.a. boede hos Henrik Müller! Hvis det altså har nogen som helst relevans.
 25. Det er interessant, at udgiiveren har fundet ud af, at Klingenberg i 1663 organiserede anlægget af en labyrint i kongens have ved Rosenborg, men hvorfor skal vi have det at vide to gange, den ene gang med henvisning til utrykt kildemateriale, den anden med henvisning til et manuskript af udgiiveren? (s. 39 og s. 126 n. 12).
 26. Dette er et blot et blandt flere eksempler på, at oplysninger fra introduktionen påny bringes i noterne.
 27. Lauridsen 1988.
 28. A.D. Jørgensen: *Peter Schumacher Grif-fenfeld*, 2, 1894, s. 217.
 29. Det kan tilføjes, at ikke så få danske bor-gerlige i Klingenberg's omgangskreds delte haveinteressen, f.eks. Griffenfeld (Jørgensen, 2, 1894, s. 144).